

Електронне наукове фахове видання "Ефективна економіка" включено до переліку наукових фахових видань України з питань економіки (Категорія «Б», Наказ Міністерства освіти і науки України від 11.07.2019 № 975) www.economy.nayka.com.ua | № 7, 2021 | 29.07.2021 р.

DOI: [10.32702/2307-2105-2021.7.80](https://doi.org/10.32702/2307-2105-2021.7.80)

УДК 330.1

Є. Ю. Мордань,

*к. е. н., доцент, старший викладач кафедри фінансів, банківської справи та страхування,
Сумський державний університет, м. Суми
ORCID ID: 0000-0002-3942-1262*

А. Г. Бухтіарова,

*к. е. н., старший викладач кафедри фінансів, банківської справи та страхування,
Сумський державний університет, м. Суми
ORCID ID: 0000-0003-2631-3323*

Я. І. Кравченко,

*студентка кафедри фінансів, банківської справи та страхування,
Сумський державний університет, м. Суми
ORCID ID: 0000-0002-6449-4850*

ОЦІНКА РИЗИКУ УЧАСТІ БАНКІВ У НЕЛЕГАЛЬНИХ СХЕМАХ

Ye. Mordan

*PhD in Economics, Associate Professor,
Senior Lecturer of the Department of Finance, Banking and Insurance, Sumy State University, Sumy
Alina Bukhtiarova*

*PhD in Economics, Senior Lecturer of the Department of Finance, Banking and Insurance,
Sumy State University, Sumy*

Ya. Kravchenko,

Student of the Department of Finance, Banking and Insurance, Sumy State University, Sumy

RISK ASSESSMENT OF BANKS' PARTICIPATION IN ILLEGAL SCHEMES

У статті визначено, що основними фінансовими посередниками при проведенні нелегальних схем є банки. З'ясовано, що більшість таких схем здійснюється з метою легалізації доходів одержаних злочинним шляхом, виведення капіталу за межі країни, ухилення від сплати податків, виведення готівки з рахунку в незаконний спосіб через фіктивні підприємства чи оплату неіснуючих товарів та послуг. Доведено, що виявити «схемні» операції досить непросто, але можливо, оскільки існує значна кількість факторів, що вказують на підозрілі дії клієнтів банку. Проведено аналіз ступеня ризиковості участі банківського сектору у нелегальних схемах шляхом визначення рівня ризику України та інших країн світу за допомогою Базельського індексу протидії відмиванню коштів. Також з метою оцінки рівня ризику участі банківського сектору у нелегальних схемах було дослідження обсяги поданих банками та небанківськими фінансовими установами повідомлень до ДСФМУ про фінансові операції, що підлягають фінансовому моніторингу та проаналізовано співвідношення готівкових операцій клієнтів банку до безготівкових. Було доведено та визначено, що необхідним у сфері боротьби з участю банків у нелегальних схемах є наявність чітко визначеної методики вимірювання та оцінювання ступеня даного ризику. Тому, базуючись на

вже існуючих методиках, було запропоновано розрахунок інтегрального показника, який дає можливість оцінити рівень ризику участі банків у нелегальних схемах, а також виявити наявні та потенційні перешкоди та проблеми банку у даній сфері.

The article states that today, despite the spread of the system of non-cash payments, there are many illegal schemes, the main participants of which are banks. In particular, it was found that most of these schemes are aimed at money laundering, capital evasion, tax evasion, illegal withdrawal of cash through fictitious businesses or payment for non-existent goods and services. It has been proven that it is not easy to detect "circuit" operations, but it is possible because there are a number of factors that indicate suspicious actions of the bank's customers. An analysis of the degree of riskiness of the banking sector's participation in illegal schemes by determining the level of risk in Ukraine and other countries using the Basel Anti-Money Laundering Index. Also, in order to assess the risk of participation of the banking sector in illegal schemes, the volume of notifications submitted by banks and non-banking financial institutions to the State Financial Monitoring Service of Ukraine on financial transactions subject to financial monitoring was analyzed and the ratio of cash transactions to bank customers as a result of the analysis, it was proved that today the level of this risk is assessed as high. Moreover, the trends observed in the financial market in recent years do not show positive changes. This can be confirmed by the high level of risk of Ukraine in accordance with the Basel Index and the National Risk Assessment, a significant number of reports submitted by banks on suspicious financial transactions, the excess of cash transactions of bank customers over non-cash. In our opinion, the analysis has shown that today in Ukraine there are many preconditions and circumstances for the participation of banks in illegal schemes, and therefore the level of risk of banks' participation in illegal schemes increases. In view of this, it was proved and determined that it is necessary in the field of combating the participation of banks in illegal schemes to have a clearly defined methodology for measuring and assessing the degree of this risk. Therefore, based on existing methods, it was proposed to calculate the integrated indicator, which allows to assess the level of risk of banks' participation in illegal schemes, as well as to identify existing and potential obstacles and problems of the bank in this area.

Ключові слова: *нелегальні схеми; ризики легалізації доходів; одержаних злочинним шляхом; фінансовий моніторинг; запобігання та протидія легалізації доходів; одержаних злочинним шляхом.*

Keywords: *illegal schemes; risks of legalization of proceeds from crime; financial monitoring; prevention and counteraction to legalization of proceeds from crime.*

Постановка проблеми. Активне впровадження нових фінансових технологій та стрімкий розвиток глобалізаційних процесів розширюють можливості банків щодо зручності та швидкості виконання фінансових операцій, але разом з цим зростає рівень проведення тінювих махінацій клієнтами банку. Запобігання та протидія здійснення незаконних операцій відбувається шляхом виявлення, оцінювання та мінімізації ризику участі банків у нелегальних схемах, але на сьогодні чітких методик оцінки даного ризику немає у зв'язку з відсутністю у відкритому доступі необхідної внутрішньої інформації банку щодо клієнтів та їх операцій. Тому питання щодо оцінювання ризику участі банків у нелегальних схемах є актуальним на сьогодні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій дав змогу виявити, що вивчення сутності та основних аспектів ризику участі банків у нелегальних схемах, а також дослідження методик управління даним ризиком здійснювали такі науковці як Н. В. Москаленко [4], О. В. Смагло [8], С. Б. Єгоричева, М. І. Худокормова [11], О. В. Уткіна [9], Є. Ю. Мордань [3], Є. І. Шаманіна та інші. Незважаючи на наявність численних публікацій присвячених дослідженню ризику участі банків у нелегальних схемах, на сьогодні чітких методик вимірювання даного ризику немає у зв'язку з закритістю необхідної внутрішньої інформації банку щодо клієнтів та їх операцій.

Метою статті є виокремлення типових схем нелегальних операцій за участю банків, аналіз ризиковості участі банківського сектору у нелегальних схемах, а також розгляд та вдосконалення існуючих методик оцінки рівня ризику участі банку в нелегальних схемах.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Сьогодні, враховуючи високий рівень диверсифікації банківської діяльності та активний розвиток

тіньової економіки, ступінь ризиковості проведення банківських операцій помітно збільшується. Здійснення нелегальних схем за участі банків завдає значної шкоди не тільки конкретній банківській установі у вигляді погіршення репутації, зниження рівня прибутковості та рентабельності, але й економіці країни в цілому шляхом зменшення обсягів податкових надходжень, знецінення національної валюти, підвищення рівня тіньової економіки тощо.

Варто зазначити, що банки можуть бути задіяні в тіньових економічних схемах двома шляхами. По-перше, добровільно, тобто самостійно здійснюючи нелегальні дії або знаючи про їх здійснення через банківські установи. По-друге, банки не завжди можуть знати про свою участь в незаконних операціях та махінаціях, виступаючи зазвичай в таких відносинах посередником між суб'єктами нелегальних схем. Однак, не зважаючи на добровільну чи несвідому участь банків у нелегальних схемах (далі – УБУНС), банки повинні нести відповідальність за скоєні правопорушення.

Існує достатня кількість схем легалізації доходів одержаних злочинним шляхом (далі – ЛДОЗШ) за участю банків, тому дослідження типових схем дасть змогу підвищити рівень їх виявлення та запобігання. НБУ виокремив декілька типових схем сумнівних дій клієнтів банків (табл. 1) [10]. Очевидно, що наведений нижче перелік схем не є вичерпним та включає найбільш розповсюджені нелегальні дії клієнтів, які на практиці можуть комбінуватися.

Таблиця 1.
Типові схеми сумнівних дій клієнтів банку [10]

Назва схеми	Сутність схеми
Виведення капіталу	Застосовується при продажі товару на експорт іноземним компаніям. Спочатку у контракті зазначається одна валюта розрахунку за товар, а потім один з клієнтів змінює валюту на іншу. Внаслідок цього в країну надходять значно менші обсяги виручки, оскільки прописаний курс у декілька разів нижче за ринковий. Результатом проведення даної схеми є виведення значних обсягів капіталу за межі країни, що прямо впливає на попит/пропозицію та курс національної валюти.
Корупційна	Одним з прикладів передумов застосування даної схеми може бути проведення державним підприємством тендеру на закупівлю необхідного товару чи послуги. Зазвичай менша частина отриманих коштів використовується учасниками тендеру за призначенням, а більша – надається іншим особам як фінансова допомога або позика, тобто переводиться в готівку.
Котел	Учасниками даної схеми є фіктивні компанії, які пов'язані між собою та обслуговуються в одному банку. Діяльність деяких подібних компаній спрямована на продаж товарів і послуг тільки за готівку, а деякі такі компанії мають потребу в готівці, оскільки працюють лише за безготівковим розрахунком. Компанії, які працюють тільки з готівковими грошима, не проводять процедуру інкасації, а продають свою готівкову виручку пов'язаним з собою фіктивним компаніям, отримуючи при цьому безготівкові кошти начебто за продаж відповідних товарів чи послуг. Відповідно компанії, які купують готівку, насправді не отримують зазначених товарів чи послуг, а лише кеш на вказану суму продажу.
Фіктивні доходи	Застосовується для відображення в електронній декларації доходів фізичних осіб фіктивно сформованих джерел походження грошей. Тобто, метою використання даної схеми є необхідність приховування джерел походження ДЗОЗШ. Суть даної схеми полягає в тому, що за рахунок отриманих кредитних коштів від банку компанії купують цінні папери (далі – ЦП) у інших компаній. Потім вони надають фінансову допомогу фізичним особам, які також купують ЦП. Після продажу цих ЦП фізичні особи мають можливість задекларувати дохід від операцій з продажу ЦП фізичними особами не отримуються, але вносяться до декларації, будучи «прикриттям» для ДЗОЗШ. «Циклічний» характер проведення таких операцій мав насторожити банк та стати підставою для зупинення «схемних» операцій.
Готівкові без готівки	Схемою користуються компанії, які мають однакові ознаки та пов'язані між собою, а також не бажають сплачувати податкові стягнення. На першому етапі застосування даної схеми декілька юридичних осіб оплачує товар/послугу, надані іншою компанією, за безготівковим розрахунком. Потім ця компанія за отримані гроші купує інший товар/послугу, який в майбутньому продає за готівкові кошти, при чому виручка від продаж на рахунок компанії не надходить. Відповідно відбувається ухилення компанії від сплати податків.
Переведення в готівку або отримання готівки	Основними суб'єктами даних схем є фіктивні компанії, які шляхом проведення схемних операцій бажають здійснити ЛДОЗШ або вивести кошти за межі країни. Суть таких схем проста: фізичні або юридичні особи здійснюють безготівкову оплату за нібито отримані товар/послугу від компаній, які можуть навіть не мати ліцензії на здійснення таких торговельних операцій. Зазвичай такі компанії мають всі ознаки фіктивної діяльності або участі в кримінальних справах. Після отримання безготівкової оплати, фіктивні компанії починають активне зняття готівки в великих обсягах.

Дослідження типових схем проведення нелегальних операцій з участю банків дало зрозуміти, що сьогодні, не зважаючи на поширення безготівкових розрахунків, існує багато варіантів ЛДОЗШ, ухилення від податків та виведення капіталу. Кожна з наведених вище схем створює значні ризики та втрати як для банку, так і для економіки всієї країни, тому сьогодні окрім традиційного набору банківських ризиків (кредитний, процентний, валютний та ін.), значна увага повинна приділятися ризику УБуНС.

У нашому дослідженні будемо вважати, що ризик УБуНС – це наявний або потенційний ризик, що виникає шляхом участі банку у нелегальних схемах клієнтів, створюючи для банку нові загрози та втрати у результаті застосування НБУ відповідних санкцій та підвищення рівня інших банківських ризиків. Відповідно до проведеного аналізу існуючих «схемних операцій» можна стверджувати, що складовими ризику УБуНС є ризики пов'язані з використанням банківської установи його клієнтами з метою ЛДОЗШ, виведення капіталу за межі країни, ухилення від сплати податків, виведення готівки з рахунку в незаконний спосіб через фіктивні підприємства чи оплату неіснуючих товарів та послуг, та інші ризики.

Говорячи про ризиковість участі банківського сектору у незаконних операціях, варто зазначити, що ступінь даного ризику напряму залежить від рівня ризику України та країн-контрагентів у даній сфері. Тому важливим кроком при оцінці ступеня ризику участі банківського сектору у нелегальних схемах є врахування рівня ризику ЛДОЗШ країни.

Починаючи з 2012 р., єдиним незалежним міжнародним показником, що дає змогу оцінити ступінь ризику ЛДОЗШ країн світу є Базельський індекс протидії відмиванню коштів. Особливістю індексу вважається те, що він не вимірює фактичну кількість відмивання грошей, а призначений для оцінки ризику такої діяльності. Базельський індекс класифікує країни на основі їх загальних балів, однак основною метою є не ранжирування країн у порівнянні між собою, а надання загальної картини рівнів ризику різних країн і оцінювання прогресу в часі. У таблиці 2 наведено інформацію щодо фактичних значень Базельського індексу окремих країн світу, різних за ступенем свого економічного розвитку.

Таблиця 2.
Базельський індекс протидії відмиванню коштів різних країн світу протягом 2016-2020 рр. [1]

Країна	2016		2017		2018		2019		2020		Відхилення	
	Інд.	Ранг	Інд.	Ранг	Інд.	Ранг	Інд.	Ранг	Інд.	Ранг	Інд.	Ранг
Афганістан	8,51	2	8,38	2	8,28	3	7,76	4	8,16	1	-0,35	-1
Греція	5,53	84	5,11	105	4,56	96	4,56	96	3,73	127	-1,8	43
Єгипет	4,74	122	5,66	87	5,35	62	4,55	98	4,96	82	0,22	-40
Іспанія	4,94	109	4,87	114	4,45	101	4,42	100	3,66	129	-1,28	20
Китай	6,70	39	6,53	51	6,02	40	6,59	19	6,76	18	0,06	-21
Польща	4,40	135	4,50	130	4,38	104	4,34	102	4,36	110	-0,04	-25
Росія	6,22	58	6,22	64	5,83	47	5,75	48	5,51	52	-0,71	-6
США	5,17	97	4,85	116	5,00	82	5,03	72	4,57	100	-0,6	3
Україна	6,57	46	6,52	52	6,06	39	6,01	37	5,23	67	-1,34	21
Японія	5,76	76	5,36	98	5,11	75	5,02	73	5,16	69	-0,6	-7

Базельський індекс оцінюється за бальною шкалою від 0 до 10, тобто чим ближче значення індексу до десяти, тим вищий рівень ризику ЛДОЗШ притаманний країні. Умовно можна поділити шкалу на три рівня ризику: від 0 до 4 – низький, від 4 до 7 – значний, від 7 до 10 – високий. У цілому, протягом 2016-2020 рр. приблизно 70-75% країн світу мають значний рівень ризику, 15-20% країн – низький, і менше 10% країн – високий. Більш того, останніми роками спостерігається тенденція до зменшення значення даного показника майже всіма країнами, що є в рейтингу.

Звісно, країни з нульовим ризиком відмивання грошей не існує, так як і немає країни зі стовідсотковим ризиком. Однак, у таблиці 3 наведено топ 5 країн з найнижчим та найвищим рівнем ризику відмивання коштів протягом 2016-2020 рр. відповідно до значень Базельський індекс.

Таблиця 3.
Топ 5 країн з найнижчим та найвищим рівнем ризику ЛДОЗШ відповідно до значень
Базельського індексу протягом 2016-2020 рр. [1]

Країна	2016		2017		2018		2019		2020		Відхилення	
	Інд.	Ранг	Інд.	Ранг	Інд.	Ранг	Інд.	Ранг	Інд.	Ранг	Інд.	Ранг
Топ 5 країн з найнижчим рівнем ризику												
Естонія	3,82	147	3,83	144	2,73	128	2,68	125	2,36	141	-1,46	-6
Фінляндія	3,05	149	3,04	146	2,57	129	3,17	124	2,97	139	-0,08	-10
Болгарія	3,83	146	3,87	143	3,53	124	3,51	120	3,12	138	-0,71	-8
Норвегія	4,63	127	4,56	127	4,12	112	3,91	114	3,19	136	-1,44	9
Нова Зеландія	3,86	145	3,91	142	3,20	126	3,18	123	3,24	135	-0,62	-10
Топ 5 країн з найвищим рівнем ризику												
Афганістан	8,51	2	8,38	2	8,28	3	7,76	4	8,16	1	-0,35	-1
Гаїті	7,32	19	7,50	17	7,33	11	7,34	6	8,15	2	0,83	-17
М'янма	7,71	10	7,58	13	7,50	6	7,93	1	7,86	3	0,15	-7
Лаос	7,40	16	8,28	5	8,25	4	8,21	2	7,82	4	0,42	-12
Мозамбік	7,89	7	8,08	6	8,28	2	8,22	1	7,81	5	-0,08	-2

Найменш ризиковими країнами у даній сфері станом на 2020 рік є Естонія, Фінляндія, Болгарія, Норвегія та Нова Зеландія. Більше того, ці країни протягом останніх п'яти років намагаються не тільки підтримувати низький рівень ризику, але й мінімізувати його. Відповідно, це свідчить не тільки про ефективність системи протидії відмиванню коштів, але й про низький корупційний, правовий, політичний та інші види ризиків.

Найвищий ступінь ризику відмивання коштів притаманний таким країнам як Афганістан, Гаїті, М'янма, Лаос та Мозамбік. Основними причинами високого ступеня ризику відмивання грошей цих країн є економіка, що керується готівкою, широко розповсюджена корупція, торгівля наркотиками та людьми, екологічні злочини тощо.

Для визначення ступеня ризиковості участі банків у схемах відмивання доходів, необхідно проаналізувати національний ризик України у даній сфері протягом останніх років (рис. 1).

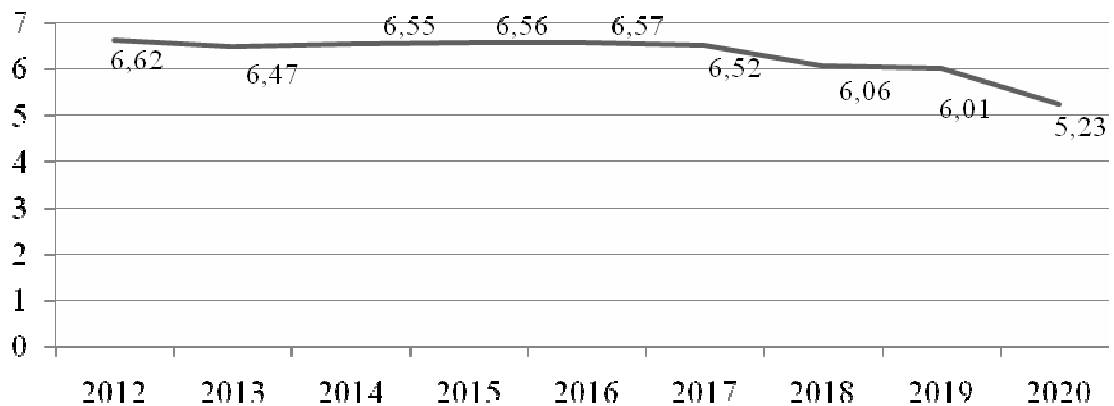

Рисунок 1. Динаміка зміни значення Базельського індексу протидії відмиванню коштів України протягом 2012-2020 рр. [1]

Відповідно до рис. 1, ми бачимо, що рівень ризику відмивання грошей протягом 2012-2020 рр. можна вважати значним, при чому найбільші значення Базельського індексу (6,55-6,57) припадають на 2014-2017 рр. під час розгортання економічної та політичної кризи в Україні. Однак, починаючи з 2017 р., спостерігається тенденція до зменшення рівня ризику у даній сфері.

Станом на 2020 рік Базельського індексу в Україні становить 5,23, що на 0,78 та 1,39 менше, ніж у 2019 р. та 2012 р. відповідно. Тобто, останні декілька років ступінь ризику відмивання грошей в Україні зменшувався в незначній мірі, але таку ситуацію можна вважати позитивною, враховуючи складні політичні та економічні обставини в цих роках.

Найслабкішими сферами, що провокують поширення процесів відмивання грошей в Україні, є корупція та підкуп, проблеми з політичними та громадянськими правами, свобода ЗМІ та незалежність судової влади [1].

Значний рівень ризику відмивання доходів в Україні свідчить про реальні та потенційні можливості осіб здійснювати незаконні фінансові операції, основними учасниками яких є банки та інші небанківські фінансові установи (далі – НФУ). Відповідно, у разі виявлення підозрілих дій своїх клієнтів банки та НФУ повинні інформувати про це наглядові органи (табл. 4).

Таблиця 4.
Кількість поданих банками та НФУ повідомлень до ДСФМУ про фінансові операції, що підлягають фінансовому моніторингу у 2017-2021 рр. [2]

	1 кв. 2017		1 кв. 2018		1 кв. 2019		1 кв. 2020		1 кв. 2021	
	шт.	%	шт.	%	шт.	%	шт.	%	шт.	%
Банки	1735732	99,12	2135729	98,88	2539120	99,03	2898144	99,08	342204	98,57
НФУ:	15410	0,88	24191	1,12	24871	0,97	26911	0,92	4964	1,43
Всього	1751142	100	2159920	100	2563991	100	2925055	100	347168	100

Інформація, що наведена в таблиці 4, свідчить про те, що у першому кварталі 2021 р. кількість отриманих повідомлень у 8 разів менша, у порівнянні з аналогічним періодом попереднього року. ДСФМУ зазначає, що така ситуація відбулася у зв'язку з виконанням суб'єктами первинного фінансового моніторингу вимог оновленого закону, яким змінено підхід до виявлення фінансових операцій з ознаками фінансового моніторингу [2].

Протягом останніх років банки залишаються основними інформаторами щодо фінансових операцій, які підлягають фінансовому моніторингу (далі – ФМ), тому банкам притаманний найвищий ступінь ризику участі у нелегальних схемах. Частка поданих повідомлень банками у загальній кількості повідомлень протягом аналізованого періоду перевищує 98,5%, при чому майже всі повідомлення стосуються операцій з ознаками обов'язкового ФМ.

Більшість науковців зазначає, що основною запорукою проведення незаконних фінансових операцій клієнтами банку є наявність значних обсягів готівки в обороті. Насамперед це можна пояснити тим, що готівкові операції набагато складніше виявляти та контролювати. Звісно, поширення безготівкових розрахунків, які простіше відстежувати, знизить потребу у готівкових коштах, а отже й рівень ризику відмивання грошей через банки. Тому, при оцінці рівня ризику УБуНС доречно порівняти обсяги безготівкових операцій та операцій клієнтів банку з готівкою через каси (рис. 2).

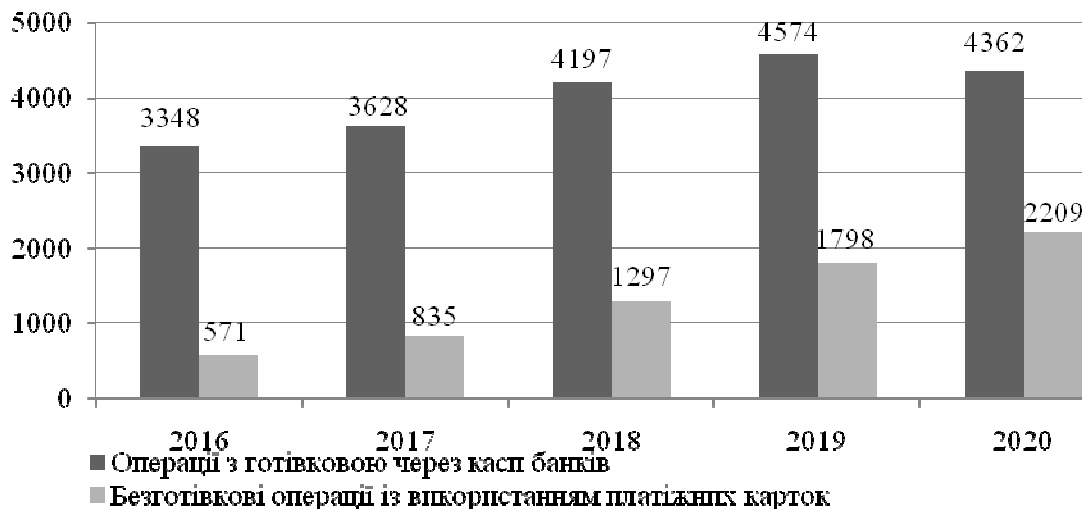

Рисунок 2. Обсяги проведення клієнтами банків операцій з готівкою через каси банків та безготівкових операцій, млрд. грн. [7]

Відповідно до рисунку 2 ми бачимо, що протягом 2016-2019 рр. спостерігалась тенденція до збільшення обсягів операцій клієнтів з готівкою через каси банку (від 3348 млрд. грн. в 2016 р. до 4574 млрд. грн. в 2019 р.). Однак у 2020 р. касові обороти зменшилися на 212 млрд. грн. у порівнянні з 2019 р. Обсяги безготівкових операцій також зростали протягом останніх років, при чому з більшим темпом. Тобто, у 2016 р. готівкові операції перевищували безготівкові майже у 6 разів, а у 2020 р. – менше ніж у 2 рази. Позитивні зміни щодо збільшення кількості безготівкових операцій у 2020 році були спричинені активним розвитком інформаційних технологій та, зокрема, пандемією. Проте, готівкові операції за обсягами все ще перевищують безготівкові, що свідчить про можливість клієнтів банку використовувати готівку з метою швидкого та анонімного переказування коштів, переміщення значних обсягів коштів через кордон тощо. Тому в Україні рівень ризику використання готівкових коштів з метою відмивання грошей вважається високим [6].

Першочерговим завданням для банків у сфері протидії застосування клієнтами нелегальних схем є створення та впровадження ефективної системи управління ризиками УБуНС, яка забезпечить можливість оперативного здійснення ідентифікації, оцінки та аналізу ризику, а також проведення постійного контролю з метою запобігання та мінімізації ризиків УБуНС у майбутньому. Найбільш складним, на наш погляд, при

управлінні ризиками УБуНС є процес оцінювання, оскільки на сьогодні чіткої методики оцінки даного ризику не існує.

Відповідно до Положення НБУ [5] банки мають самостійно розробити методику управління ризиком УБуНС з урахуванням специфіки своєї діяльності, яка повинна містити порядок виявлення та оцінки ризику, порядок присвоєння та терміни перегляду рівня ризику, порядок обліку і фіксування результатів оцінки рівня ризику. Розробка власної методики оцінювання ризику УБуНС повинна здійснюватися на основі законодавчих актів, нормативних документів Державної служби фінансового моніторингу України, Національного банку України, рекомендацій FATF, а також з урахуванням вже існуючих підходів до оцінювання даного ризику.

Дослідивши та проаналізувавши декілька найбільш поширених методик оцінювання, а також спираючись на більш вдалу та зрозумілу для методики автора Смагло О.В. [8], ми пропонуємо для визначення ступеня ризику УБуНС здійснити розрахунок інтегрального показника шляхом проведення бальної оцінки критеріїв ризику (рис. 3).

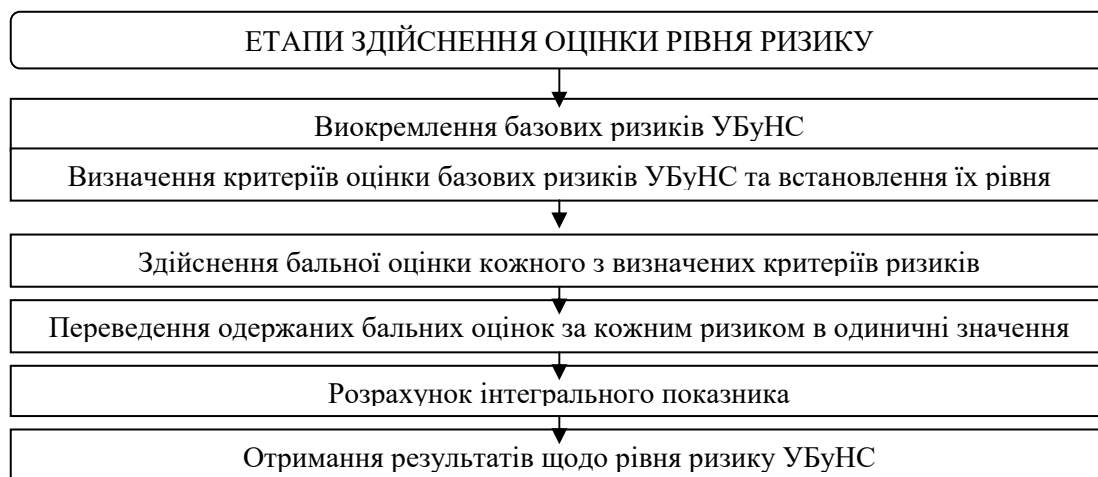

Рисунок 3. Етапи здійснення оцінки рівня ризику УБуНС

Відповідно до рисунку 3, першим етапом оцінки ризику УБуНС є виокремлення базових ризиків УБуНС для зручності виставлення бальних оцінок, та відповідно правильності розрахунку інтегрального показника ризику УБуНС. Зокрема, базовими ризиками УБуНС є: ризик клієнта банку, продукту (послуги), країни (географічний) [4], а також ризики, спричинені порушенням банком законодавчих вимог у даній сфері.

Звісно, вагомість впливу кожного з вищенаведених базових ризиків на сукупний рівень ризику УБуНС є різною, тому при розрахунку інтегрального показника варто надати кожному ризику ваговий коефіцієнт. Тому, відповідно до вищенаведеної інформації, розрахунок інтегрального показника пропонуємо здійснювати за формулою:

$$I = 0,4 * R_1 + 0,2 * R_2 + 0,2 * R_3 + 0,2 * R_4, \quad (1)$$

де I – загальний рівень ризику УБуНС;

R_1 – ризик клієнта банку;

R_2 – ризик банківської послуги (операції);

R_3 – ризик країни (географічний);

R_4 – ризик недотримання банком законодавчих вимог.

Тобто, інтегральний показник – це сума зважених за коефіцієнтом вагомості базових ризиків в одиничному вираженні. Кожний з вищенаведених базових ризиків складається з декількох показників, які й підлягають бальній оцінці. Зокрема, ризик клієнта складається з 3 основних показників, ризик послуги (операції) – 4, ризик країни – 2, ризик недотримання банком законодавчих вимог – 3. Кожному з показників ризику, відповідно до обраного критерію, виставляється бал від 1 до 3, де 1 – це низький рівень ризику, 2 – середній, 3 – високий. Показники, що є необхідними для розрахунку бальної оцінки кожного базового ризику, наведено в таблиці 5.

Таблиця 5.
Бальна методика оцінювання ризику УБуНС [8]

№ з/п	Ризик	Критерії ризику	Рівень ризику	Бальна оцінка
R₁ – ризик клієнта банку				
1	Частка клієнтів з високим рівнем ризику відмивання доходів у загальній структурі клієнтів	більше 50%	високий	3
		від 10% до 50%	середній	2
		менше 10%	низький	1
2	Частка клієнтів, які є суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності у структурі клієнтів з високим рівнем ризику	більше 70%	високий	3
		від 30% до 70%	середній	2
		менше 30%	низький	1
3	Частка клієнтів, які є суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності у загальній структурі клієнтів	більше 50%	високий	3
		від 10% до 50%	середній	2
		менше 10%	низький	1
R₂ – ризик послуги (операції) банку				
4	Частка операцій, які віднесено до внутрішнього фінансового моніторингу, за якими прийнято рішення не надсилати інформацію до Держфінмоніторингу	більше 50%	високий	3
		від 10% до 50%	середній	2
		менше 10%	низький	1
5	Частка операцій, які зареєстровані за ознаками обов'язкового фінансового моніторингу від загальної кількості фінансових операцій банку	більше 50%	високий	3
		від 10% до 50%	середній	2
		менше 10%	низький	1
6	Частка анульованих операцій до моменту надання інформації ДСФМУ від загальної кількості фінансових операцій з ознаками внутрішнього або обов'язкового фінансового моніторингу	більше 50%	високий	3
		від 10% до 50%	середній	2
		менше 10%	низький	1
7	Частка здійснених банком високо ризикованих операцій, відповідно до переліку НБУ, в загальній структурі операцій банку	більше 50%	високий	3
		від 10% до 50%	середній	2
		менше 10%	низький	1
R₃ – ризик країни				
8	Визначений стандартний ризик, що встановлений суб'єктами первинного фінансового моніторингу ДСФМУ	Високий рівень	високий	3
		Середній рівень	середній	2
		Низький рівень	низький	1
9	Значення Базельського індексу протидії відмивання коштів (The Basel AML Index)	від 0 до 4	високий	3
		від 4 до 7	середній	2
		від 7 до 10	низький	1
R₄ – ризики, пов'язані з недотримання банком вимог законодавства				
10	Наявність фактів відмивання незаконних доходів через банківську установу	Свідоме ЛДОЗШ банком	високий	3
		Відмивання через недостатній контроль за клієнтами	середній	2
		Відсутність відмивання	низький	1
11	Наявність фактів порушення банком законодавства з питань фінансового моніторингу	Численні порушення, застосування найвищих штрафних санкцій	високий	3
		Середній рівень порушень, застосування штрафних санкцій	середній	2
		Відсутність порушень	низький	1
12	Відсутність внутрішніх документів банку з питань фінансового моніторингу	Відсутність (повна/часткова)	високий	3
		Наявність недоліків у внутрішніх документах	середній	2
		Незначні недоліки у внутрішніх документах	низький	1

Здійснивши оцінку, відповідно до таблиці 5, та отримавши сумарну бальну оцінку за кожним базовим ризиком УБуНС, необхідно перевести її в одиничне значення для обчислення значення інтегрального показника:

$$R_i = \frac{n_{\text{факт}}}{n_{\text{max}}} \quad (2)$$

де R_i – і-та складова ризику УБуНС;
 $n_{\text{факт}}$ – фактична кількість отриманих балів і-ої складової;
 n_{max} – максимальна кількість балів і-ої складової.

Отже, розрахувавши в одиничному вираженні кожний з чотирьох базових ризиків УБуНС та зваживши їх на відповідні коефіцієнти, ми можемо визначити інтегральний показник шляхом сумування отриманих показників ризику. Відповідно до вищенаведеної методики, максимальне значення інтегрального показника – 1, що свідчить про наявність дуже високого рівня ризику УБуНС. Тобто, знаючи фактичне значення інтегрального показника, можна визначити рівень ризику УБуНС та ймовірність реалізації даного ризику (табл. 6).

Таблиця 6.
Визначення рівня ризику та ймовірності реалізації ризику банком за допомогою інтегрального показника

Інтегральний показник	Ймовірність реалізації ризику банком, %	Рівень ризику
0-0,35	0-35	Низький
0,36-0,60	36-60	Середній
0,61-0,89	61-89	Високий
0,90-1,00	90-100	Дуже високий

Трансформація інтегрального показника в рівень ризику, в першу чергу, дасть змогу банку оцінити ефективність системи протидії боротьби з нелегальними схемами клієнтів за участю банків, а також виявити свої слабкі сторони у даній сфері, наявні і потенційні загрози як з внутрішнього по відношенню до банку середовища, так і з зовнішнього.

Варто зазначити, що через відсутність у відкритому доступі необхідної внутрішньої інформації банку, звичайний користувач не може здійснити якісну оцінку за запропонованою методикою. Тому бальна методика оцінки ступеня ризику участі банків у нелегальних схемах може бути використана:

- банківською установою для визначення ефективності системи управління ризиками УБуНС;
- банківською установою з метою визначення загального рівня ризику УБуНС конкретної операції клієнта банку;
- Національним банком України для визначення періодичності перевірок банківської установи з питань ФМ [8].

Висновки. Проведене дослідження дало змогу зрозуміти, що сьогодні існує значна кількість нелегальних схем у яких банки приймають участь. Більшість таких схем здійснюється з метою ЛДОЗШ, виведення капіталу за межі країни, ухилення від сплати податків, виведення готівки з рахунку в незаконний спосіб через фіктивні підприємства чи оплату неіснуючих товарів та послуг. Як показала практика, виявити «схемні» операції досить непросто, але можливо, оскільки існує значна кількість факторів, що вказують на підозрілі дії клієнтів банку. Здійснений аналіз також довів, що сьогодні в Україні передумов та обставин для УБуНС існує багато, а тому рівень ризиковості участі банківського сектору у нелегальних схемах оцінюється як високий. Більш того, тенденції, які спостерігаються на фінансовому ринку останніми роками, не показують позитивних змін. Підтвердженням цього може слугувати високий рівень ризику України відповідно до Базельського індексу, значна кількість поданих банками повідомлень щодо підозрілих фінансових операцій, перевищення готівкових операцій клієнтів банку над безготівковими тощо. Зважаючи на це, було визначено, що необхідним у сфері боротьби з УБуНС є наявність чітко визначеної методики вимірювання та оцінювання ступеня даного ризику. Тому, базуючись на вже існуючих методиках, було запропоновано розрахунок інтегрального показника, який дає можливість оцінити рівень ризику УБуНС, а також виявити наявні та потенційні перешкоди та проблеми банку у даній сфері.

Таким чином, з метою запобігання негативних наслідків обов'язковими є спільні зусилля у сфері протидії УБуНС як зі сторони банків, так і зі сторони уповноважених державних та міжнародних органів, які в першу чергу сприятимуть підвищенню прибутковості банків і збільшенню обсягів фінансових ресурсів, покращенню ділової репутації банків, зростанню рівня фінансової стійкості банків і банківської системи загалом.

*Дослідження виконане у рамках держбюджетної науково-дослідної роботи 0120U100473
 "Формування інструментарію детінізації економіки України на основі каузального моделювання траєкторій
 взаємодії фінансових посередників".*

Література.

1. Basel Institute on Governance : Basel AML Index. URL: <https://baselgovernance.org/basel-aml-index/media-and-downloads> (дата звернення 25.06.2021).
2. Державна служба фінансового моніторингу України. Статистичні дані щодо отриманих Держфінмоніторингом повідомлень про фінансові операції протягом I кварталу 2021 року : URL: https://fiu.gov.ua/assets/userfiles/310/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0/2021/lkv_2021ukr.pdf (дата звернення 23.06.2021).
3. Мордань С. Ю., Бондаренко Є. К., Кальченко Я. І., Давиденко Ю. С. Банківські ризики легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом: сутність, види та система управління. *Економіка та держава*. 2021. № 1. С. 115-128.
4. Москаленко Н. В. Світовий досвід побудови системи запобігання та протидії легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, і фінансування тероризму. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. Серія «Економіка та управління». 2020. № 2. С. 119-123.
5. Про затвердження Положення про здійснення банками фінансового моніторингу : Постанова Правління Національного банку України від 19.05.2020 № 65. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0065500-20/conv#n129> (дата звернення 26.06.2021).
6. Про проведення національної оцінки ризиків у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансуванню тероризму в 2019 року : Звіт Державної служби фінансового моніторингу України. URL: <https://finmonitoring.in.ua/NRA2019.pdf> (дата звернення 26.06.2021).
7. Річний звіт Національного банку України за 2019 рік. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/annual_report_2020.pdf?v=4 (дата звернення 25.06.2021).
8. Смагло О. В. Оцінка ризику легалізації злочинних доходів суб'єктів первинного фінансового моніторингу. *Вісник ЖДТУ*. Серія «Економічні науки». 2015. № 4(74). С. 201-212.
9. Уткіна О. В. Система управління банківськими ризиками легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук зі спеціальності: 08.00.08 – гроші, фінанси і кредит. Київ : ДВНЗ «Університет банківської справи», 2019. 219 с.
10. Фінансовий клуб. Нацбанк розкрив 7 основних схем відмивання грошей банками : URL: <https://finclub.net/ua/analytics/natsbank-rozkryv-7-osnovnykh-skhem-vidmyvannia-hroshei-bankamy.html> (дата звернення 23.06.2021).
11. Худокормова М. І. Управління ризиками легалізації злочинних доходів як новітня вимога світової спільноти. *Актуальні проблеми економіки*. 2011. № 6. С. 226-232.

References.

1. Basel Institute on Governance (2021), “Basel AML Index”, available at: <https://baselgovernance.org/basel-aml-index/media-and-downloads> (Accessed 25 June 2021).
2. The official site of the State Financial Monitoring Service of Ukraine (2021), “Statistical data on financial transactions reports received by the State Financial Monitoring Service of Ukraine during the first quarter of 2021”, available at: https://fiu.gov.ua/assets/userfiles/310/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0/2021/lkv_2021ukr.pdf (Accessed 23 June 2021).
3. Mordan Ye., Bondarenko E., Kalchenko Ya., Davydenko Yu. (2021), “Banking risks of money laundering: essence, types and management system”, *Economy and state*, vol. 1, pp. 115-128.
4. Moskalenko N. V. (2020), “World experience in building a system to prevent and combat money laundering and terrorist financing”, *Scientific notes of TNU named after V.I. Vernadsky*, vol. 2, pp. 119-123.
5. Board of the National Bank of Ukraine (2020), Decree "On approval of the Regulation on financial monitoring by banks", available at: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0065500\\$20#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0065500$20#Text) (Accessed 26 June 2021).
6. The State Financial Monitoring Service of Ukraine (2019), “Report on conducting a national risk assessment in the field of prevention and counteraction to legalization (laundering) of proceeds from crime and terrorist financing in 2019”, available at: <https://finmonitoring.in.ua/NRA2019.pdf> (Accessed 26 June 2021).
7. National Bank of Ukraine (2019), “Annual report of the National Bank of Ukraine for 2019”, available at: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/annual_report_2020.pdf?v=4 (Accessed 25 June 2021).
8. Smaglo O. V. (2015), “Assessment of the risk of legalization of criminal proceeds of the subjects of primary financial monitoring”, *Bulletin of ZhSTU*, vol. 4 (74), pp. 201-212.
9. Utkina, O. V. (2019), "The system of management of bank risers of legalization of income, taken away by the evil way", Abstract of Ph.D. dissertation, Economy, DVNZ "Universytet bankivs'koi spravy", Kyiv, Ukraine.
10. Financial club (2018), “The National Bank has revealed 7 main schemes of money laundering by banks”, available at: <https://finclub.net/ua/analytics/natsbank-rozkryv-7-osnovnykh-skhem-vidmyvannia-hroshei-bankamy.html> (Accessed 23 June 2021).
11. Khudokormova, M. I. (2011), "Risk management of money laundering as the latest requirement of the world community", *Aktual'ni problemy ekonomiky*, vol. 6, pp. 226—232.